

Kaptol ga nije volio

BOŽO RUDEŽ

Margareta Matijević: Između partizana i pristojnosti: Život i doba Svetozara Rittiga (1873. — 1961.), Plejada i Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zagreb, 2019., 455 str.

Msgr. Svetozar Rittig, svećenik i partizan, crkveni povjesničar i znanstvenik, predan i posvećen jedinstvu kršćana (strossmayerovac), glavni urednik *Katoličkog lista* i profesor na Bogosloviji, ugledni prelat i karizmatički župnik gornjogradske Župe sv. Marka, promicatelj ćirilometodske baštine, glagoljaštva i staroslavenštine, utemeljitelj raznorodnih kulturnih i karitativnih društava, mecena središnjih (identitetskih) hrvatskih kulturnih institucija (kao što su Matica hrvatska, Akademija, Družba Braće Hrvatskog Zmaja, Hrvatski radiša); političar (vatreni pravaš, starčevićanac) i umješni diplomat (na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1946. brani zapadnu granicu zemlje), zastupnik u Hrvatskom saboru (s čije govornice grmi o “hrvatskoj pravici”), zastupnik u Poglavarstvu grada Zagreba (gdje se zalaže za radništvo i siromašne), antifašistički borac i vijećnik ZAVNOH-a; ministar u poslijeratnoj hrvatskoj vladi – svojim svećeničkim poslanjem i javnim djelovanjem ostavio je duboki trag u našim crkvenim, kulturnim, društvenim i političkim krugovima. Nadaren i svestrano obrazovan, poliglot i polihistor, kao kršćanin i istaknuti katolički intelektualac, angažirani je sudionik javnog života, od početka 20. vijeka do smrti.

Za crkvenu historiografiju i klerikalne elite, s rijetkim izuzecima, bio je i ostao “Jugoslaven i čovjek za sve režime”. Zamjeraju mu što je podržavao na raspadu Monarhije južnoslavensko ujedinjenje i “bratstvo hrvatskog i srpskog naroda”. Ne opraštaju mu što se zalagao “za suživot vjera, toleranciju i poštovanje drugog i drukčijeg”. Kleronacionalisti, bez provjere i potvrde, svrstavaju ga u masone, ne mogu mu oprostiti što je surađivao “s bezbožnom partizanskom bandom” i što se “zgražao nad svećenicima koji podržavaju Pavelića, ustaše i NDH”. Neki ga nazivaju “dvoličnim i častohlepnim” i bez dokaza sumnjice ga za držanje tijekom suđenja nadbiskupu Stepincu i svećenicima – kolaboracionistima.

Za glavninu hrvatskih povjesničara i publicista etnonacionalističke provenijencije, sklonih povijesnom revizionizmu i identifikaciji hrvatstva i katoličanstva, Rittig je “dvorska sluga sklona kompromisima na štetu Katoličke crkve i hrvatskih nacionalnih interesa”. Također mu zamjeraju antifašističku orijentaciju i odlazak u partizane, što sugerira i naslov knjige, sužavajući pojam “pristojnosti” na “građansko društvo”, o čemu će poslije biti više riječi. Spočitavaju mu “Memorandume i Poklonstvene deputacije” koje je predvodio kralju Ujedinitelju, mada su ti memorandumi i deputacije imali za cilj pravedno rješenje “hrvatskog pitanja” unutar Monarhije/Kraljevine SHS/prve Jugoslavije. Mnogi iz tog crkvenopovijesničarskog ešalona ni danas mu ne mogu oprostiti “jugoslavenstvo i simpatije za Srbiju”, a najveći mu je *crimen* što je poslije Drugog svjetskog rata obnašao dužnost “Titova ministra” u hrvatskoj komunističkoj vladi.

Poneke atribucije i ocjene, svjetonazorski motivirane djelomično su i razumljive kad se ima na umu da je u svim totalitarističkim i komunističkim režimima historiografija uvelike služila politici i vladajućoj (dominantnoj) ideologijskoj paradigmi. U tom smislu, kritika crkve i religije vrlo često je imala propagandnu zadaću sa svrhom političkog diferenciranja i društvenog diskvalificiranja; publicisti i novinari nerijetko su o crkvi i religiji pisali u stilu borbenog ateizma (ili antiteizma) smatrajući religiju opijumom naroda i sl. Svejedno, čini se pretjeranim zahtjev “da golemu većinu knjiga, radova i studija pisanih tijekom komunizma o Crkvi treba dovesti u pitanje, gotovo svaku provjeriti”.

S druge pak strane, od 1990. naovamo, svjedoci smo nove hrvatske paradigme (tzv. duhovna obnova, povijesni revizionizam i mitologizacija povijesti, sprega trona i oltara, relativizacija zločina i (ne)suočavanje s prošlošću, negiranje i osporavanje, brisanje iz nacionalne memorije svih kulturnih vrednota, ličnosti i događaja iz socijalističkog razdoblja), po kojoj paradigmi msgr. Svetozar Rittig, usprkos svim zaslugama i vrlinama, u Crkvi u Hrvata i dalje ostaje *persona non grata*, a iz javnog života i akademske zajednice gotovo da je ekskomuniciran.

Za razliku od svih dosadašnjih (ne)pristranih autora, proizvoljnih interpretacija i povijesnih falsifikata “jedne i druge strane”, ova knjiga Margarete Matijević iznimno je zanimljiva i sadržajna, činjenicama potkrepljena studija, zapravo, prva cjelovita Rittigova biografija. Knjiga je pisana s temeljitim znanstvenoistraživačkim uvidom u donedavno nepristupačne crkvene i javne arhi-

ve i ispunjava veliku prazninu u hrvatskoj historiografiji. Riječ je o znanstvenoj monografiji koja kontekstualno i interdisciplinarno, kronološkim redom, analizira život i djelo ove znamenite crkvene i povijesne ličnosti. Autoričinim riječima: “Cilj je ove monografije temeljito pretresti sve dosadašnje rezultate, rekonstruirati Rittigove političke zamisli, utvrditi motivaciju njegovih postupaka i njegovo mjesto i ulogu u hrvatskoj i jugoslavenskoj političkoj i crkvenoj povijesti traumatičnog dvadesetog stoljeća.”

Knjiga se sastoji od Predgovora i dvanaest poglavlja: 1. Uvod; 2. Opći podaci o Svetozaru Rittigu; 3. Rittigovo djelovanje u Đakovu (1895 — 1911); 4. Rittigovo crkveno, političko i kulturno djelovanje do kraja Prvog svjetskog rata; 5. Rittigovo političko, crkveno i kulturno djelovanje u prvoj Jugoslaviji; 6. Rittig i Drugi svjetski rat; 7. Političko djelovanje Svetozara Rittiga nakon Drugog svjetskog rata; 8. Rittigovo crkveno djelovanje 1945 — 1961; 9. Kulturno djelovanje Rittigovo 1945 — 1961; 10. “Moram Rittigu na veliku kašiku”; 11. Smrt Rittigova i 12. Zaključak. Na kraju knjige je *Zusammenfassung* i prilozi: kratice, Bibliografija, Imensko kazalo i Bilješka o autorici.

Knjiga je rezultat znatno prerađene, većim dijelom dopunjene i proširene doktorske disertacije pod naslovom “Političko, crkveno i kulturno djelovanje Svetozara Rittiga (1873. — 1961.)” obranjene na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2011. godine. Margareta Matijević diplomirala je teologiju na Katoličkom bogoslovnom fakultetu i povijest na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Kao studentica teologije dobila je Rektorovu nagradu za rad na temu iz crkvene povijesti. Zaposlena je u Hrvatskom institutu za povijest.

Glavni izvori za pisanje ove sveobuhvatne Rittigove biografije, do opsežne literature, bili su: Hrvatski državni arhiv, Državni arhiv Zagreb, Nadbiskupijski arhiv Zagreb, Nadbiskupijski arhiv Đakovo, Arhiv Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, Arhiv hrvatske provincije Družbe Isusove, Arhiv Vrhbosanske nadbiskupije Sarajevo, Arhiv Jugoslavije Beograd, Muzej Ivana Meštrovića Zagreb, Arhiv HAZU, Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb, enciklopedije, biografski leksikoni, almanasi, kalendari, katalozi, spomenice i novine.

Autorica Matijević posebno naglašava vrijednost dosad vrlo rijetko korištene građe iz ostavštine Svetozara Rittiga, koja se čuva u Nadbiskupijskom arhivu na Kaptolu u Zagrebu, a koja je “desetljećima bila zabačena u zaključanom kovčegu jedne od kula nadbiskupijskog dvora”. Autorica ne navodi razloge i motive zbog kojih je ta dragocjena i još uvijek neobjavljena Rittigova ostavština, uključujući i njegov *Dnevnik*, a nije bila u posjedu komunističkih vlasti, “deset-

ljećima bila zabačena u zaključanom kovčegu jedne od kula nadbiskupijskog dvora”?! (istaknuo: B. R.)

Još jedna važna metodološka napomena prije nego podrobnije prikažemo knjigu. Naime, u predgovoru autorica ističe da je znanstveno istraživanje na kojem se temelji ova knjiga započeto na Hrvatskom institutu za povijest i to u sklopu dvaju projekata: “Političke ideologije, stranke, vjere i institucije u Hrvata u 19. i 20. stoljeću” i “Katolička crkva u susretu s ideologijama i političkim programima”.

Ma koliko god je bilo teško razdvojiti Rittiga svećenika od Rittiga političara, jer je “on politiku doživljavao vrstom pastoralnog rada”, autorica je unutar prvog projekta vrlo uspješno “ukomponirala” Rittigovu crkveno-političku aktivnost u panoramu hrvatskih političkih ideologija, stranaka i institucija 19. i 20. stoljeća. Međutim, da bi se bolje razumjele Rittigove duhovne i intelektualne kušnje i njegov svećenički izbor, posebno u svjetlu doktrine i socijalnog nauka KC – važno je naznačiti referentni okvir i način kako se KC “susretala” s ideologijama, totalitarnim režimima i političkim programima, posebno u Europi, mračnom kontinentu 20. stoljeća. A taj okvir čine dva crkvena datuma i događaja koji su sudbonosno i prekretnički obilježili pojedince i narode, društvene zajednice i države, kako na nacionalnom tako i globalnom planu. Prvi je pojava enciklike pape Lava XIII. *Rerum novarum* (1891.) upućena svim katoličkim biskupima, svećenicima i vjernicima. Ova socijalna enciklika štiti privatno vlasništvo i daje uputstvo kako uspostaviti pravednu državu (društvo), a to se postiže “kombiniranim djelovanjem Crkve, Države, poslodavaca i radnika”. Dakle, po prilici onako kako je danas udešena hrvatska država. Enciklika, nadalje, pred posvemašnjom sekularizacijom i nadiranjem socijalističkih pokreta, videći u konkretnom društvenopolitičkom uređenju ostvarenje Božjega kraljevstva, odbacuje “lažne teorije socijalista” pa svećenstvu preporuča: “Iziđite iz sakristije, pođite među ljude, osnivajte kršćanska narodna društva protivna socijalističkim; od vas zavisi hoće li demokracija biti kršćanska ili socijalistička.” *Tertium non datur!* Štoviše, enciklika odbacuje “lažno i smiješno načelo o slobodi savjesti, slobodi mišljenja, o najodvratnijoj i najkobnijoj slobodi štampe, koje ćemo se uvijek gnušati.” (vidi: *Sto godina katoličkog socijalnog nauka*, KS 1991.) Toliko o toleranciji, pravdi i socijalnom nauku KC s kraja 19. i početka 20. vijeka, kada mladi svećenik Rittig angažirano stupa na uzavrelu crkvenu i političku scenu.

U godini Rittigove smrti prepoznajući “znake vremena”, papa Ivan XXIII., Ivan Dobri, danas sv. Ivan, najavljuje drugi presudni crkveni događaj – Drugi

vatikanski koncil (počinje radom 1962.) koji otkriva novo lice Crkve, koncil koji protječe u znaku *aggiornamenta*, otvara KC suvremenom svijetu, skida anatemu sa Židova, potiče ekumenizam i suradnju sa sestrinskim pravoslavnim crkvama, uspostavlja dijalog s marksistima, komunistima i nevjerujućima (vidi: Drugi vatikanski koncil – *Dokumenti*, ks 1970.). U tom smislu mogli bismo reći da je msgr. Svetozar Rittig, svojim životom i djelom preteča koji je i prije koncila prakticirao koncilski duh i načela.

A sada se vraćamo podrobnijem prikazu knjige. U uvodu autorica iznosi osnovne i biografske podatke: Rittig je bio Hrvat njemačkih korijena, rođen u katoličkoj obitelji, 6. travnja 1873. u Brodu na Savi (danas Slavonskom Brodu), gdje završava pučku školu. Polazio je glasovitu Travnčku gimnaziju, bio među prvim bogoslovima u Sarajevu, za svećenika zaređen u Đakovu, neko vrijeme i tajnik biskupa Strossmayera, doktorirao u Beču. Po povratku u Slavoniju, djeluje kao sveučilišni profesor, angažiran u gradskim društvenim i kulturnim zbivanjima, prati glazbenu i književnu scenu, uređuje novine, a stiže i do Sabora na listi Hrvatske stranke prava. Godine 1911. prelazi u Zagreb gdje “predano radi u crkvi”, prisutan je u javnom životu i politici. Glavni je urednik “najznačajnijeg crkvenog glasila *Katoličkog lista*”, osobni je tajnik nadbiskupa Antuna Bauera i predavač na Bogoslovnom fakultetu. Vodi dvije župe, kratko Župu sv. Blaža i gotovo četvrt stoljeća Župu sv. Marka, najugledniju župu Zagrebačke nadbiskupije. Kraj Prvog svjetskog rata dočekao je kao politički Jugoslaven, ali federalist koji se nije odricao hrvatske pripadnosti. Istodobno, kao zastupnik u Poglavarstvu grada Zagreba “zalaže se za radništvo, pomaže gradsku sirotinju, promišlja nove projekte, okuplja intelektualce i pomaže umjetnike”. Kao sedamdesetogodišnjak, 1943. pridružuje se partizanima, a poslije Drugog svjetskog rata predsjednik je Komisije za vjerske poslove, zastupnik u Saboru i ministar. “U poslijeratnom kaosu spašava pojedince, koliko može pokušava izgladiti i ublažiti sukob dugog trajanja, onaj između Crkve i Partije, nosi teško breme ako ne pomirbe, a ono bar suživota vjernika i komunističara.” Uz sve to utemeljio je Staroslavenski institut u Zagrebu 1952. i osigurao sredstva za njegov rad.

Svjedoci i suvremenici, historiografi i publicisti, prijatelji i znanci ostavili su o njemu zanimljiva zapažanja i ocjene. Tako će Jozo Kljaković u svojim memoarskim zapisima *U suvremenom kaosu* kazati da je “Rittig bio vrlo ambiciozan i tašt čovjek. Mnogima je pomagao i mnogi su ga izrabljivali”. Ivan Meštrović, naprotiv, navodi ga kao “bliskog prijatelja, pouzdanog, kojeg često

posjećuje i vjeruje mu”. Profesor filozofije na Bogoslovnom fakultetu Stjepan Zimmermann smatrao je Rittiga “notornom oholicom i neradnikom, spletkarom i intrigantom”. Neki ga ocjenjuju jednim od “najsramotnijih likova Crkve u Hrvata”. Bogdan Radica “šokiran je situacijom koju je zatekao u Jugoslaviji 1945. Rittig mu je svijetla točka, svećenik iz nekih prošlih vremena, renesansni mecena i kozmopolitski prelat, čovjek kakvih više nema.”

Rittigova mladost i školovanje, svećenički poziv i politički izbor pod jakim su utjecajem i patronatom biskupa Strossmayera, koji ga je 1895. zareadio za svećenika, a poslije je “svog mladog darovitog svećenika koji puno obećava”, poslao i preporučio u Beč, u *Augustineum*, elitnu instituciju za više obrazovanje mladih svećenika iz cijele Monarhije. Strossmayerovo geslo bilo je “Sve za vjeru i domovinu”, a Rittigovo, očitovano u pismu – zahvali biskupu Stadleru: “Dobrim biti svećenikom to je moja jedina želja”. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća kada se nazire raspad Monarhije i kada novoosnovane političke stranke teže nacionalnoj i državnoj emancipaciji – dolazi na dnevni red i južnoslavensko objedinjavanje, projekt jugoslavenstva i hrvatsko pitanje. Nastaje hrvatsko-srpska koalicija i formira se Kraljevina SHS. Nastupi i zalaganja Svetozara Rittiga vrlo su zapažena i razborita. U to vrijeme Rittig je član Stranke prava, zagovara tzv. kroatocentrično jugoslavenstvo koje “predviđa Hrvatima značajnu integrativnu i kulturnu ulogu” u novonastajućoj državi. O svim tim prijedorima, zapisuje Rittig “nastojim trijezno i objektivno misliti i suditi, makar sam pravaš”. Na jednoj narodnoj skupštini iz 1903., “ispod 60 hrvatskih zastava i do 200 učesnika”, nakon istupa Stjepana Radića okupljenom narodu obratio se i Rittig. U svom govoru “zatražio je uvođenje novog izbornog zakona, sveopće izborno pravo za svakog pojedinca, tajno glasovanje i slobodne izbore.” U polemičkim raspravama o konstituciji, državotvornosti i srpsko-hrvatskoj koaliciji, Rittig se kao pravaš – starčevićanac žestoko konfrontirao s frankovcima, zamjerajući im da su “iznevjerili Starčevićeve izvorne ideje i zarazili se srbomrstvom”. Ovdje nam je primijetiti da se ni današnji pravaši i neki politički prvaci koji se pozivaju na radićevsku i starčevićansku baštinu – nisu izliječili od ove zaraze – *srbomrstva*.

Nije Rittig ostao dužan ni Ugarima pa je na spomenutoj stranačkoj skupštini (1909.) u svom govoru, skoro pa proročanski, istaknuo “kako nisu Srbi nego Mađari najveći hrvatski neprijatelji”. Dodavši: “Ja, gospodo, držim da je u Ugarskoj politički narod ugarski, držim, da je u Srbiji politički narod srbski, a isto tako držim, da je u Hrvatskoj politički narod hrvatski.”

Iz stenografskih zapisa Sabora Trojednice razabire se kako Rittig stalno naglašava “da u odnosu sa Srbima i pravoslavnom braćom treba isticati ono što nas spaja”. Zar istu kršćansku poruku mira i suradnje Crkvi u Hrvata nije uputio i papa Ivan Pavao II. za vrijeme prvog posjeta Hrvatskoj 1994., na zagrebačkom hipodromu kada je zavapio: “Spasi, Gospodine, narode na Balkanskom poluotoku”. I dodao: “Sadašnje tragične podjele i napetosti ne smiju biti uzrokom zaborava da mnogi elementi ujedinjuju narode koji su danas u ratu. I zato hitno i nužno sakupite sve ono što ujedinjuje – a to nije malo – i time gradite nove perspektive bratske solidarnosti.” (više u: Ivan Pavao II., *Testament za treće tisućljeće*, Prometej, Zagreb, 2001.)

1910. godine Rittig objavljuje svoju najznačajniju knjigu *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku*. Tom knjigom Rittig se zapravo suprotstavio raširenom i pogrešnom uvjerenju da se Bogu smijemo valjano obraćati samo na tri sveta jezika: hebrejskom, grčkom i latinskom. Branio je glagoljašku i staroslavensku, ćirilometodsku baštinu. Knjigu je između ostalih pohvalio i Vatroslav Jagić, ugledni svjetski slavist.

1911. Svetozar Rittig napušta Đakovo i prelazi u Zagreb gdje preuzima odgovorne pastoralne i župničke dužnosti u Crkvi. Profesor je na Bogoslovnom fakultetu, predaje kršćansku umjetnost i arheologiju, s obrazloženjem Fakultetskog vijeća i Povjerenstva za prosvjetu i vjeru “da je on kao malo tko od naših svećenika spreman za ovu stolicu”. Glavni je urednik *Katoličkog lista* (1912. — 1914.) i kod preuzimanja dužnosti iznosi svoj urednički *credo*, moleći suradnike da ga se i oni pridržavaju: “U prvom redu treba da zavlada među nama veća tolerancija i snošljivost prema tuđem mišljenju i uvjerenju”.

1915. imenovan je prvim župnikom Župe sv. Blaža, a unutarnje uređenje crkve dogovara s don Franom Bulićem. Već 1916., na prijedlog nadbiskupa Bauera te suglasnosti gradonačelnika i “reprezentanata koalicijske stranke” – imenovan je župnikom Župe sv. Marka, što su zagrebačke *Novine* popratile s ushićenjem: “Za čas je sav grad govorio o novom župniku i s velikim simpatijama pozdravio izbor toga opće štovanoga i visoko obrazovana svećenika.” Crkvu je zatekao u razmjerno lošem stanju, zapuštenog izgleda i s velikim oštećenjima pa ju je odlučio temeljito arhitektonski i umjetnički restaurirati, a na čemu su godinama radili najbolji hrvatski umjetnici: Jozo Kljaković, Ivan Meštrović, Ljubo Babić i drugi. Rittig umjetnicima daje slobodu i preporuča “novije ideje i pravce koje je iznjedrila bečka moderna”. Poziva glavni odbor za obnovu crkve da se “kupuju vrijedne umjetnine koje duže traju, a ne jeftine

tvorničke kopije”. Slično je Izidor Kršnjavi upozoravao svećenstvo “da baš nije dolično nabavljati za crkve tirolske umjetničke strahote”.

Rittigovu političkom, crkvenom i kulturnom djelovanju u prvoj Jugoslaviji autorica je posvetila dva poglavlja koja obuhvaćaju razdoblje od 1918. do 1939., s dominantnom temom hrvatsko-srpskih odnosa i (ne)sporazuma, i danas aktualnih, pa ćemo ih podrobnije izložiti. Naime, na sjednici Hrvatskog sabora, 29. listopada 1918., odlučeno je da se “raskinu sve državno-pravne veze s dinastijom Habsburgovaca, a vlast preda u ruke Narodnog vijeća” osnovanog početkom listopada u Zagrebu i “jednodušno proglasi Država Slovenaca, Hrvata i Srba”. Među nekoliko katoličkih svećenika za zastupnika u Narodnom vijeću izabran je i Svetozar Rittig, koji je tom prilikom naglasio potrebu povjerenja u Narodno vijeće, tada vjerujući “da će Srbi sve učiniti kako bi se u Državi SHS svako pleme moglo slobodno, kulturno i ekonomski razvijati. Starčevićanci kao Hrvati i Zagrepčani zahtijevaju da Zagreb ostane središte jake autonomne vlade”. Za novu državu Rittig vjeruje da je “plod narodnog pokreta, još od Ilirskih vremena, od Gajeva jezičnog, Strossmayerovog kulturnog do sad političkog jugoslovenstva.” Štoviše, i episkopat KC, okružnicom od 19. studenog 1918. “poziva puk i svećenstvo na suradnju pri izgradnji Države SHS”.

Ta očekivanja, kao što znamo iz daljnjeg tijeka povijesti (Vidovdanski ustav, ubojstvo Radića, atentat na kralja Aleksandra), a prije svega zbog srpskih političkih elita i velikosrpskih pretenzija – iznevjerena su. Zanimljiv je pogled učenih i mudrih ljudi na tadašnje kulturnopolitičke prilike i hrvatsko-srpske relacije, a vrijedi i za današnje stanje duha i političku razinu svijesti. Tako će nadbiskup Bauer zapisati da “neukoj masi ne treba teških dokaza”, a Vatroslav Jagić je u jednom pismu povjerio Franji Račkom: “Čim tko manje uči i zna time je bjesniji Hrvat ili Srbin!”

Neki pak povjesničari smatraju da su se brojni nesporazumi na relaciji Crkva — Država, koji su opterećivali i prvu i drugu Jugoslaviju “mogli izbjeći boljim obrazovanjem državnih službenika”. U takvim okolnostima Rittig pokušava diplomatskim putevima iznaći *modus vivendi*. Nekoliko je puta posjetio Svetu Stolicu gdje državnog tajnika i papu obavještava o problemima KC u Jugoslaviji. Na audijenciji kod pape predaje mu tekst Memoranduma izlažući da je “cijeli katolički narod u novoj državi jedinstven u zahtjevima za zaštitu, u Rimu osumnjičenog glagoljaštva i staroslavenskog bogoslužja”. Dakle, neutemeljene su i proizvoljne teze da je Rittigovo crkveno i političko djelovanje štetilo interesima Crkve i hrvatskog kulturnog identiteta.

Rittig također, u povodu kraljeva rođendana 17. prosinca 1929. kralju predvodi “poklonstvenu delegaciju” i uručuje mu jednu umjerenu, u federalističkom duhu sročenu deklaraciju kojom se od kralja traži da “ispravi i otkloni nepravde nanešene Katoličkoj crkvi”. Nakon ubojstva kralja Aleksandra, u listopadu 1934. u Marseilleu, bilo je mnogih nemira i ispada protiv Hrvata, katoličkih i hrvatskih institucija. U Zagrebu se skandiralo protiv Crkve i “razbijeni su prozori na mnogim zgradama”. Kroničar toga vremena bilježi: “Bauer je prisustvovao komemoraciji u Akademiji, a kralju na pogreb je otputovao Alojzije Stepinac”. Tronuto i žalovito za pokojnim kraljem pisala je i Rittigova prijateljica Ivana Brlić Mažuranić, užasnuta takvom smrću vladara kojeg je smatrala većim od Napoleona: “Uvjerena sam da Napoleon niti je bio sposobniji niti veći u svom djelovanju, a uz to je Napoleonu falila dobrotta srca.” Nadamo se da hrvatsko Ministarstvo prosvjete neće zbog ovoga izbaciti Ivanu Brlić Mažuranić iz školske lektire i *curriculumuma*.

Sve veći prijepori, neslaganja i nacionalne napetosti u zemlji potaknule su grupu zagrebačkih intelektualaca da kralju dostave popis primjedbi i zahtjeva za rješenje “hrvatskog pitanja i stanja u koje je diktatura dovela zemlju”. Iz više izvora i od više svjedoka potvrđeno je da je Rittig bio jedan od suautora *Zagrebačkog memoranduma*, u kojem se “izražavalo stanje većeg dijela hrvatskog naroda i njegovo raspoloženje”. Potpisnici Memoranduma “zazivaju nezavisno sudstvo i vladavinu prava, ukidanje cenzure i puštanje na slobodu zatvorenog vođe HSS-a Vladka Mačeka i ostalih političkih uznika.” Memorandum se potpisivao u Meštrovićevoj kući, potpisalo ga je 39 intelektualaca, a među istaknutijima nalazila su se oba zagrebačka nadbiskupa, stari Bauer i mladi Stepinac, Svetozar Rittig, Ivan Meštrović, Ferdo Šišić, Ivo Politeo, Milan Čurčin i drugi ugledni pojedinci iz Zagreba, Splita, Osijeka, Varaždina i Sušaka.

A da Rittig nije u iskrenom domoljublju ni po čemu zaostajao za ondašnjim crkvenim prelatima i hrvatskim političkim prvacima, što mu mnogi od 1990. naovamo osporavaju, potvrđuje i njegova propovijed uz osnutak Banovine Hrvatske. Rittig je na Staru godinu u punoj Crkvi sv. Marka održao misu zahvalnicu, kojoj je prisustvovao i ban Ivan Šubašić, podban Krbek i niz drugih političkih prvaka, kada je istaknuo:

Jedan je događaj iz godine 1939. koji će biti u našoj hrvatskoj historiji upisan kao novi odsjek vremena. Iz ruševina uskrsla je naša Banovina Hrvatska. Veliki je to događaj. Naša Banovina Hrvatska je naše narodno kućanstvo. Mi ćemo u

ovoj kući da govorimo svojim jezikom, da govorimo svojim srcem i svojom dušom, da častimo sve narodne tradicije, da svoju vjeru vjerujemo nesmetano i da svoju kršćansku etiku ostvarimo. Mi ćemo da provodimo svoju hrvatsku ideologiju predanu nam od naših djedova, od naših kraljeva i od naših banova. I nikom za ljubav nećemo se odreći te svoje hrvatske ideologije, jer znamo da ona nikome ne škodi i da ona nikome ne smije smetati...

Zahvaljujući deklasifikaciji donedavno tajnih dokumenata i temeljito proučivši objavlenu literaturu (knjige, časopisi, novine, kronike, memoari, svjedočanstva...), a vođena znanstvenoistraživačkim etosom i lišena idejnopolitičkih preferencija, Margareta Matijević je ispisala poglavlje “Rittig i Drugi svjetski rat”, poglavlje koje bi se moglo, iz pedagoških i edukativnih razloga, tiskati kao separat “Tko je tko i na kojoj je strani bio u Drugom svjetskom ratu.” Jer to traumatično razdoblje novije hrvatske povijesti i danas dijeli i opterećuje naše društvo i državu. Širi (međunarodni) kontekst je poznat i autorica ga precizno definira. Komunistam je poslije izbijanja Oktobarske revolucije “vjernike i crkve stavio visoko na ljestvici svojih prirodnih neprijatelja, kao balast prošlih vremena te vrlo brzo započeo s njihovim otvorenim progonom, bio je to vrlo oštar prekid i potpuni raskol kulturne tradicije.” Poznato je da je Staljin naložio osnivanje nekoliko protuvjerskih i protucrkvениh časopisa. Često se obrušavao na najbliže suradnike (kad bi ga upozoravali da ne govori protiv Vatikana i poglavara RKC) onom čuvenom: “Pa dobro, recite mi koliko taj papa ima divizija?!”

S druge pak strane, 1937., s najvišeg mjesta, oglasila se i Crkva. Papa Pio XI. enciklikom *Divini Redemptoris* (Božanskog Otkupitelja) “ocijenio je komunistam kao zao u suštini te upozorio da mu nikakvu podršku ne smije pružiti onaj koji je pozvan braniti građanski poredak od propasti”. Na taj način, nema sumnje, Vatikan je indirektno pridonio da brojni katolici postanu zagriženi antikomunisti, neki i zločinci, a mnogi vjernici, po moralnoj savjesti i izboru – antifašisti. Na takvoj kušnji i u ratnom vihoru i naše brojne razborite katolike i dobronamjerne građane “mučila je dilema kojoj se strani prikloniti kada je na vlasti krvnik, a u šumi bezbožnik”.

Osnutak NDH, države u kojoj su katolici postali većina, Crkva je toplo pozdravila. Nadbiskup Stepinac 28. travnja 1941. uputio je *Okružnicu svećenstvu zagrebačke dijeceze*, u kojoj poziva: “Odazovite se stoga spremno ovom

mom pozivu na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja Nezavisne Države Hrvatske.”

Za Svetozara Rittiga “NDH je klaonica, tamnica, stratište, grobište”, a za Poglavnika kojeg je dobro poznao, kazao je “da služi tuđinskim interesima i da pred cijelom Europom bruka hrvatsko ime”. Rittig je pisao proglase i pozivao katoličke svećenike da se pridruže pokretu otpora, smatrajući “da je hrvatskom svećenstvu mjesto uz narod”. Osim toga, Rittig se žestoko suprotstavljao Pavelićevu naumu “da će istrijebiti starokatoličku sektu i da neće biti tolerantan prema srpskopравoslavnoj crkvi”. Čak je i ozloglašeni svećenik i višestruki obavještajac Krunoslav Draganović, zgrožen ustaškim zločinima, u audijenciji potkraj 1942., molio poglavnika da zaustavi teror, upozorivši ga: “Čast hrvatskog naroda ukaljana je. Nevina prolivena krv vapije u nebesa za osvetom. Jadni hrvatski narod, koji će sutra plaćati ono što se danas čini u njegovo ime.” (Više vidi u: Boris Rašeta, *Ustaški James Bond*, 24 sata, Zagreb, 2014.) Svejedno, za poglavnika Pavelića se i dalje, obljetnički, po crkvama pale svijeeće i služe mise zadušnice.

O “nultoj stopi” tolerancije prema SPC-u govori i *Izvjestaj o brojnom stanju svećenstva svih vjeroispovijesti* po kojem je “u prosincu 1946. od 353 parohije Srpske pravoslavne crkve na području NR Hrvatske bez paroha bilo 233”. Pišući o gubicima na strani Katoličke crkve, autorica navodi podatak “da je približno petina svećenika i redovnika Crkve u Hrvata smaknuta posljednjih mjeseci i koju godinu nakon Drugog svjetskog rata”.

Za razliku od većeg dijela Crkve, Rittig je “vjerovao da kršćansku ljubav i blagost treba prenositi i u dijalog s komunistima, da i oni imaju pravo na dobar glas i poštenu ocjenu svojih postignuća”. Svećenicima dolikuje pozivati ljude na bratsku slogu i pomirenje, a “narodnooslobodilačka borba spada i u područje morala i etike, a ne samo politike”. Zato je Rittigova odluka da se u poznim godinama života pridruži partizanima “bila u suglasnosti s njegovim ličnim i svećeničkim uvjerenjima da se i u NOP-u mogu oživotvoriti evanđeoska načela snošljivosti i bratstva”. Za njega, Komunistička partija (koja je organizirala i predvodila oslobodilačku borbu protiv okupatora) i socijalni angažman kršćana nisu proturječni, “nadao se da bi u mnogim točkama mogli naći zajednički jezik.” Na drugom zasjedanju ZAVNOH-a (a zavnohovske odluke upisane su u preambuli hrvatskog Ustava iz 1990.) drži čuveni govor u kojem “hvali hrabrost i snagu antifašističke borbe, a partizanima priznaje da su obranili rođenu grudu, spasili čast i obraz svoga naroda”.

Iz svega navedenog razvidno je da je Rittig otišao u partizane zbog kršćanske etike i svijesti o vlastitoj (su)odgovornosti. Iz naslova knjige i pozicioniranju Rittiga "Između partizana i pristojnosti", čitatelj, prije nego pročita knjigu, može olako pretpostaviti da je partizanstvu i partizanskom pokretu svojstvena "nepristojnost", "divljaštvo", "barbarstvo", što ne stoji. Naprotiv, svećenik Rittig na uskrsnjoj homiliji (u kršćanskoj Crkvi tumačenje događaja na vjerski način) 1944. poručuje partizanima "da su bolji kršćani nego oni koji se busaju u prsa da su čuvari kršćanstva". Naime, Evelyn Waugh (čiji je citat stavljen u naslov knjige) proveo je šest mjeseci u britanskoj vojnoj misiji pri Glavnom štabu Hrvatske u Topuskom. Često je susretao Rittiga, s njim razgovarao, kao katolik na misu dolazio i dobro ga upoznao. A da je Rittigovo svećeničko poslanje (i javno djelovanje) bilo u suglasju s Kristovim naukom, potvrdit će dvadesetak godina kasnije i riječi prvog postkonzilskog pape Pavla VI., čuvenom enciklikom *Populorum progressio*, kojom se zalaže za "mir, suradnju i solidarnost među ljudima i narodima". Papa mirotvorac zagovara pravednost, dijalog kršćana i marksista i izgradnju "civilizacije ljubavi". A s Konferencije latinskoameričkih episkopata u Medellinu 1968. i okupljenom milijunskom mnoštvu obespravljenih i pauperiziranih vjernika poručuje: "U obrani ljudskog dostojanstva i s Kristom na barikade".

Zašto je ovo važno znati i ponavljati, pa i uz ovaj osvrt? Zato što nacifašizmom okovana Europa poznaje i pamti i drukčije slučajeve. Poznaje intelektualce i duhovnike koji su blagoslivljali vladarsku moć. Frajburški rektorski govor Martina Heideggera od 27. svibnja 1933. i danas je dobar primjer za razmišljanje. Filozof bitka hvalio je "buđenje naroda", koje je inače prije podcjenjivao. Govorio je o narodu, njegovoj povijesnoj zadaći i njegovu vodstvu i zahtijevao je podčinjavanje sveučilišta i znanosti s obzirom na veličanstvenost "buđenja". U borbenom listu nacionalsocijalista *Der Alemmane* napisat će: "Nacionalsocijalistička je država promijenila cijelu njemačku zbilju, s posljedkom da isto tako drugačiji mora postati čitav naš dosadašnji način shvaćanja i mišljenja. Sam firer i samo on jest današnja i buduća njemačka stvarnost i njezin zakon! Heil Hitler! Martin Heidegger, rektor." (Vidi: Ralf Dahrendorf, *Iskušenja neslobode – intelektualci u doba kušnje*, Prometej, Zagreb, 2009.)

U poglavljima o Rittigovom političkom i crkvenom djelovanju za vrijeme i poslije Drugog svjetskog rata autorica Matijević posebnu je pažnju posvetila odnosu Rittiga i Stepinca, Pavelića i Stepinca, Tita i Stepinca, Stepinčevu sudskom procesu i crkvenim (ne)prilikama poslije završetka rata. Rittig je,

naime, napustio Zagreb noću 30. lipnja 1941. a o svojim strahovima i dvojba-
ma u *Dnevniku* bilježi “kako ga je na bijeg uputio Stepinac da ne padne žrtvom
ustaškim razbojnicima i krvnicima”. Stepinac je dakle tolerirao Rittigov
boravak izvan Zagreba i slao mu je plaću, a olakšao mu je položaj time što ga je
umirovio 18. veljače 1942. Stella Alexander u svojoj knjizi *Trostruki mit – život
zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca* zaključuje da je Rittig surađivao s
komunistima, ali da ga je “zanimala društvena pravda i da nikad nije došla u
pitanje njegova odanost Crkvi, niti su mu ikada zaprijetile crkvene sankci-
je”. Neki vijećnici ZAVNOH-a u svojim memoarima spominju kako je Rittig
predlagao nekakav *Ured čovječnosti* koji bi promicao humanizam među partiza-
nima, naročito prema zarobljenim neprijateljima. Za uređenje boljih odnosa
države i Crkve pri ZAVNOH-u je u ožujku 1945. osnovana Komisija za vjerske
poslove koju je vodio Rittig. Tu dužnost preuzeo je Rittig i u Vladi (Prezidiju)
NR Hrvatske, o čemu je pismeno 27. veljače 1946. izvijestio svoga ordinarija
nadbiskupa Stepinca.

Stepincu i episkopatu za vrijeme rata Rittig je zamjerao *peccatum per omi-
sione*, grijeh propusta “što su šutjeli i mučali kad su trebali govoriti”, posebno
“o progonstvu Srba i bratske Srpske pravoslavne crkve”, te kolaboraciju s NDH;
a poslije rata što nisu prihvatili “Maršalovu ruku pomirnicu” i suradnju s no-
vim komunističkim režimom. Ako je Rittig za držanje nadbiskupa Stepinca za
vrijeme rata i nalazio nekih opravdanja, nije mogao shvatiti arogantnu oštrinu
kojom se Biskupska konferencija na čelu sa Stepincem u Poslanici 24. ožujka
1945. obušila na partizanski pokret u cjelini. U tom smislu, nema sumnje da
je zbog takvog držanja proces Stepincu bio i politički motiviran, što je dokazao
i nadbiskupov branitelj Politeo. Za vrijeme rata na svim stranama stradali su
mnogi nedužni, a u poslijeratnim procesima tužitelji i suci nisu se pridržavali
zakona “kao pijan plota”. Jer svaki pravni sustav u povijesti, nauštrb pravde,
bio je tako postavljen da je pobjednicima omogućavao ostanak na vlasti, bez
obzira na to kako su je osvojili: ratom, vojnim pučem, pobunama ili revolucija-
ma, osvajanjima ili pak demokratskim izborima. Moćnici su bili i ostali iznad
zakona.

Kao predsjednik Komisije Rittig je 2. lipnja 1945. organizirao susret za-
grebačkih klerika s Titom, a takvih je susreta bilo više. Tito se, zapisuje Rittig
u svoj *Dnevnik*, uvijek predstavljao “kao Hrvat i katolik, ima primjedbi na
držanje biskupa i svećenika u NDH, ali i ističe da nisu svi krivi” pa je “očekivao
da naša Crkva treba da bude više nacionalna, uz narod”, iz čega crkvena histo-

riografija do danas izvlači pogrešni zaključak, a klerici Božjem puku propovijedaju “da su komunisti tražili odcjepljenje Crkve u Hrvata od Rima”. Andrija Lukinović u svom radu *Privatni zapisci monsinjora Svetozara Rittiga o blaženom Alojziju Stepincu* ističe “kako ni Rittig nije htio nikakvu nacionalnu crkvu, odvojenju od Rima. On je bio integralni katolik, vjieran papi i svećenik neporočna života”. Zato je nakon neuspješnih razgovora između Tita i Stepinca – smatra Rittig – “odnose države i Crkve Tito rezervirao za sebe i direktno ih rješavao s Vladimirom Velebitom u Rimu”.

Iz ostavštine Svetozara Rittiga, koja je “desetljećima bila zabačena u zaključanom kovčegu jedne od kula nadbiskupijskog dvora”, saznajemo iz prve ruke i od neposrednog svjedoka kako su se odvijali ti sukobi i nesporazumi, procesi dugog trajanja, čije sjene i danas kruže po našem javnom prostoru. U tom osobnom arhivu, između ostaloga, stoji “da je Rittig tražio načina da pomogne Stepincu” i da je “osobno mislio da se ne bi Stepinca nikako smjelo izvoditi pred sud”. Sačuvan je i koncept pisma papi u kojem Rittig hvali dobre namjere vlasti koja traži da se “priznaju i osude pogreške mnogih svećenika” i da je nakon toga “moguće zajednički raditi na dobro zemlje i građane”. Za sada svi vatikanski arhivi iz tog razdoblja još nisu otkriveni “pa se pouzdano ne može utvrditi sudbina Rittigovih pisama papi”. Isto tako, navodi autorica, njegovi zapisi i bilješke “koliko god bile zbrkane i neprecizne, potvrđuju kako je o komunističkim progonima i zločinima manje-više – sve znao”. Također, postoji mnoštvo potvrda i svjedočanstava iz kojih se nedvojbeno vidi “da je Rittig u poslijeratnom kaosu spašavao pojedince i da se zauzimao za obespravljene i progonjene ljude od komunističkog režima”. A u memorandumu Svetoj Stolicu za svoj politički rad Rittig ističe: “Na svakom mjestu i svakom zgodom nisam izdao interese Crkve i nisam glasovao za protucrkvene zakone.”

Sumirajući kompleksne odnose Rittiga i Stepinca autorica zaključuje: “Rittig je po mnogočemu bio jugoslavenski, a Stepinac hrvatski nacionalist i s tog mjesta moraju se promatrati njihovi stavovi i njihovo vrijeme. Imali su nesreću da im ideale ostvaruju pogrešni ljudi, Stepincu ustaše NDH, a Rittigu komunisti Jugoslaviju”.

Posebno poglavlje u knjizi posvećeno je Rittigovu poslijeratnom kulturnom djelovanju. Dugačak je popis kulturnih inicijativa i programa koji su ostvarene Rittigovom zaslugom, pa ćemo istaknuti samo tri koje su od šireg kulturnog interesa a često se prešućuju ili brišu iz kulturne memorije. U prioritetima Komisije za vjerske poslove Rittig je prvo uvrstio zbrinjavanje um-

jetničkog blaga pohranjenog u vjerskim objektima. Predložio je “da se neke izuzetno vrijedne knjižnice, arhivi, biskupske galerije, samostani i manastiri u kojima je bila pohranjena vrijedna umjetnička baština proglase narodnim spomenicima i odrede redovnici ili redovnice da čuvaju tu baštinu”. Drugo, kamen-temeljac hrvatske pismenosti Bašćanska ploča zaslugom akademika Rittiga prenesena je iz Juran-dvora u Palaču Akademije. I treće, Rittig je 1952. osnovao Staroslavenski institut, osigurao prostor i sredstva za rad, okupio vrsne stručnjake na proučavanju staroslavenske i hrvatske kulturne baštine. Od njegove smrti 1961. do 1991. Institut je nosio Rittigovo ime, a 1991., u prvoj godini “duhovne obnove” i suočavanja s prošlošću – Rittigovo ime se briše. Na Rittigovoj rodnoj kući u Slavonskom Brodu, unatoč pokušajima pojedinaca, nije dopušteno postavljanje spomen-ploče. Danas, u Hrvatskoj kakvu imamo, ne postoji ulica koja nosi Rittigovo ime.

Na kraju možemo zaključiti da je Margareta Matijević u cijelosti postigla u uvodu postavljene ciljeve, dakle temeljito je i znalački pretresla sve dosadašnje radove i rezultate; vrlo uspješno je rekonstruirala Rittigove političke zamisli; izložila motivaciju njegovih postupaka te odredila njegovo mjesto i ulogu u hrvatskoj i jugoslavenskoj političkoj i crkvenoj povijesti 20. stoljeća. Još jednom treba istaknuti da se u pisanju knjige držala samo činjenica, pa joj znanstvenoistraživački pristup temi nije svjetonazorski ili ideološki kontaminiran, što je slučaj kod većine autora koji su pisali o Rittigu i njegovu dobu. Pred nama je čitka i lapidarnim stilom napisana monografija, koja će biti od velike koristi ne samo povjesničarima nego i stručnjacima humanističkih i društvenih znanosti: sociolozima (posebno sociolozima religije), politolozima i crkvenim historiografima. Jedno je sigurno: revizionistima i desničarima, sklonim izjednačavanju komunizma i nacifašizma ova se knjiga neće dopasti, jer je njihov jedini cilj (a to danas na valu populizma i “alternativnih činjenica” uspješno i postižu) da relativiziraju, obesmisle, ponište ili do kraja ospore zločine nacifašizma.

Do svih izrečenih pohvala knjizi i uloženom trudu Margarete Matijević, na kraju osvrta, iznijet ću i tri kritičke objekcije. Prva se odnosi na vrijednosni sud o Svetozaru Rittigu kao “jednom od najkontroverznijih likova Crkve u Hrvata novijeg doba”. Gotovo u svakom od dvanaest poglavlja knjige Rittigu se pripisuju stanovite “kontroverze”: da je pod “kontroverznim okolnostima” napustio Đakovo; “kontroverzno ponašanje” oko jugoslavenske ideje i hrvatskog pitanja; “kontroverznom odlasku” u partizane; “kontroverzno poratno

djelovanje”; “kontroverzna suradnja s komunističkim vlastodršcima”. Naprotiv, iz pomno i temeljito analiziranih svih razdoblja Rittigova života, od izbora svećeničkog poziva do smrti, razabire se da je Rittig ostao dosljedan svojim etičkim, vjerskim i političkim načelima. Ništa u njima nema kontroverznoga. Podsjećao je da smo pred Bogom i zakonima svi jednaki, a onaj tko to negira ili ne želi vidjeti, robuje opasnim idolima i širom otvara vrata paklu, silama Zla. Rittig je formiran pod jakim utjecajem biskupa Strossmayera koji je postavio vrlo visoke duhovne standarde na svakog čovjeka, posebno kršćanina, a ti kriteriji i standardi vrijedili su i onda i danas, i po njima se Rittig ravnao u svom crkvenom i političkom djelovanju. Možda je baš zbog toga msgr. Svetozar Rittig u Crkvi u Hrvata trajno ostao *persona non grata*!

Druga primjedba odnosi se na izbor citirane literature i izvora, koji potkrepljuju autoričine teze. Tako npr. autorica opetovano citira jednog aktualnog i subalternog političara, pseudopovjesničara neoustaškog sentimenta, koji Svetozara Rittiga smatra “jednim od najsrमतnijih likova Crkve u Hrvata”. S druge strane, jednog od najboljih poznavatelja političkih i crkvenih prilika Rittigova doba, lucidnog novinara i intelektualca europskih horizonata Ivu Mihovilovića Spectatora, spominje jednom fusnotom, kao “poznatog po svom protucrkvnom pisanju”, a prešućuje njegovu iznimno zanimljivu i značajnu knjigu *Vatikan i fašizam* (Nakladno poduzeće Glas rada, Zagreb, 1950.). Mogli bismo navesti još nekoliko sličnih primjera no to je tema za drugu raspravu.

I treće, što bismo na tom tragu i u najboljoj namjeri mogli nazvati “griehom propusta”, jest činjenica da se u knjizi s glavnim tematom Katolička crkva — Rittig — hrvatski narod, ni jednom riječju ne spominje niti citira jedan od najvećih naših postkonzilskih teologa i kršćanskih mislilaca 20. stoljeća pater Tomislav Janko Šagi-Bunić, autor knjige *Katolička crkva i hrvatski narod* (KS, Zagreb, 1983.) u kojoj kaže:

Za Crkvu, koliko god se to činilo na prvi pogled čudnim, od bitnije je važnosti narod i domovina negoli država. Toga Katolička crkva nije bila uvijek dosta svjesna tijekom svoje duge povijesti. Možemo to žaliti, a ne možemo ne priznati. Ne može se, prema tome, poistovjećivati kršćanstvo i katolicizam s hrvatstvom, ne može se govoriti da je Katolička crkva isto s hrvatskim narodom, da ne može biti Hrvat tko nije član Katoličke crkve ili pogotovo tko nije aktivan i praktičan katolik. To je tako očevidno da o tome ne bi trebalo

ni govoriti, ali je među katolicima u Hrvatskoj bilo, nažalost, takvih brkanja u prošlosti a možda ponekad tkogod od nas i danas ponovno upada u tu staru pogrešku koja nije koristila ni rascvatu živog i autentičnog katolicizma kao života s Kristom po vjeri, ni istinskom napretku hrvatske nacije.